

University of Groningen

Het topje van de ijsberg

Boschman, Nienke; Hacquebord, Louwrens; Veluwenkamp, Jan Willem

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Boschman, N., Hacquebord, L., & Veluwenkamp, J. W. (editors) (2005). *Het topje van de ijsberg: 35 jaar Arctisch centrum (1970-2005)*. (Volume 2 redactie) Barkhuis Publishing.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Stad van de Aartsengel en Mercurius

J.W. Veluwenkamp

De eerste avond in Archangel stond ik in de erker van mijn stille hotelkamer naar buiten te kijken. Het was al donker en ritselend woei een vroege sneeuwjacht tegen de ramen. Achter het silhouet van de bomen langs de oeverpromenade stroomde de rivier – breed, zwijgend, onverstoort. Hier hadden drie eeuwen eerder de Nederlandse kooplieden dezelfde rivier gezien en dezelfde sneeuw tegen de ramen horen ritselen.

De Noord-Russische stad Archangel kreeg in 1991 bijzondere betekenis voor het Arctisch Centrum. Dat komt doordat wij in dat jaar onderzoek gingen doen naar de geschiedenis van de Nederlandse handel op Noord-Rusland in de vroeg-moderne tijd (1500–1800). Archangel speelt in die geschiedenis en sleutelrol. Lang had ons historisch onderzoek zich geconcentreerd op de zeventiende-eeuwse walvisvaart rond Spitsbergen. Nu richtten wij de blik op een van de belangrijkste takken van Arctische handel in diezelfde periode. De Nederlandse handel op Noord-Rusland viel in de zeventiende eeuw in hoge mate samen met de West-Europese handel op Rusland. Dat kwam doordat Rusland bijna uitsluitend via het Russische Noorden handel met West-Europa dreef en doordat Nederland de internationale handel domineerde, en dus ook de handel op Rusland. Archangel had een sleutelrol doordat het van 1585 tot 1725 vrijwel de enige haven was waarlangs Rusland buitenlandse handel dreef.

Het nieuwe onderzoeksthema was niet onaangeraakt. Er was eerder onderzoek gedaan naar de Nederlandse handel met Archangel, met Noord-Rusland en met Rusland als geheel. Toch was er veel te doen, want de bestaande literatuur was beperkt van opzet en uitwerking. Sommige publicaties – artikelen meest – bestreken een lange periode en waren oppervlakkig van opzet; andere waren gedetailleerd en precies, maar bestreken een korte periode of waren beperkt van vraagstelling en invalshoek. Bovendien was steeds vooral gebruik gemaakt van Nederlandse bronnen. Het was weinig bekend hoe Russische collega's tegen het onderwerp aankeken en wat Russische bronnen konden bijdragen. Wij wilden een boek schrijven dat inzicht zou scheppen in de ontwikkeling van de omvang, de structuur en de organisatie van de Archangelhandel, op basis van zowel Nederlandse als Russische publicaties en archieven. De aansluiting bij meer theoretische noties zouden wij vooral zoeken in de analyse van de strategieën die de Nederlandse ondernemers hanteerden

om commercieel en sociaal te overleven. De Nederlandse ondernemers die zich in Rusland en in het bijzonder in Archangel vestigden, zouden daarbij centraal staan.

De uitvoerder van het onderzoek was de schrijver van het artikel dat u nu leest. Ik begon het onderzoek met een globale verkenning van de Nederlandse en andere West-Europese literatuur en de Nederlandse archiefbronnen. Er is maar één bedrijfsarchief van een "Moscovische handelaar" bewaard gebleven. Dat is het archief van David Leeuw, die in het begin van de achttiende eeuw vanuit Amsterdam handel dreef op Archangel. Het wordt bewaard in het Gemeente-Archief van Amsterdam. Ook de andere voor ons onderzoek belangrijke archieven bevinden zich in het Amsterdamse Gemeente-archief. Het meest omvangrijk en veelomvattend zijn de archieven van de notarissen die in de 16de, 17de en 18de eeuw in Amsterdam kantoor hielden. Amsterdam was de stad waar in die tijd de meeste kooplieden woonden – en zeker de meeste Archangelhandelaren. De acten die voor ons het belangrijkste waren, betroffen bevrachtingscontracten en allerlei andere overeenkomsten, en ook verklaringen die de kooplieden door de notaris lieten vastleggen met het oog op – eventuele – juridische geschillen over de zaken die zij deden. Die verklaringen betroffen doorgaans problemen bij het uitvoeren en afwickelen van overeenkomsten, met name betreffende het sluiten van compagnieschappen en het leveren van goederen. Naast het Archief Brants en het Notarieel Archief was het Archief van de Directie van de Moscovische Handel van belang. Deze Directie was de belangenvereniging van de Nederlandse – lees Amsterdamse – kooplieden op Rusland. Een onderdeel van dit archief bestaat uit achttiende-eeuwse correspondentie van de Nederlandse gereformeerde gemeente van Archangel met de Directeuren van de Moscovische Handel in Amsterdam. Deze brieven werpen licht op het functioneren van de gereformeerde gemeente in Archangel – en dus van de Nederlandse gemeenschap daar.

Russische literatuur die het onderwerp raakt, is in Nederland maar mondjesmaat aanwezig. Voor Russische literatuur en archiefmateriaal moesten we naar Rusland. De vraag was hoe we dat zouden aanpakken.

Op dat moment zwaaide Alexandre Nikonovitsj Davydov ons leven binnen. Alexandre Nikonovitsj was in de lente van 1991 in Nederland op bezoek. Zijn gastheer, Willem Mörzer Bruyns, van het Amsterdamse Scheepvaartmuseum, bracht ons met hem in contact. Davydov werkte als historicus bij het Instituut van de Ecologische Problemen van het Noorden in Archangel, een onderzoeksafdeling van de Academie van Wetenschappen. En hij kende iedereen in Archangel. Eind 1991 brachten wij een bezoek aan hem en zijn stad.

Alexander gaf ons geen rust. Dagen en nachten liep, reed en rolde hij samen met ons van oude binnenplaatsen naar flatwijken en van negentiende-eeuwse overheidsgebouwen naar houten communale woningen uit de tijd van Stalin. En overal werden wij gelaafd en gespijst en van dichte informatie voorzien over heden en verleden van Archangel, het Noorden, Rusland, en van de mogelijkheden hier onderzoek te doen. Op die tochten ontmoetten wij Viktor Bryzgalov, die mij een jaar later bij de hand nam, introduceerde in het Russische archiefonderzoek en dagen lang met mij doorwerkte. Wij ontmoetten Ljoedmila Popova, architectuur- en stadshistorica, die mij rondleidde in het Archangel van weleer. Wij ontmoetten Vladimir Ljoebimov, directeur van de Geografische Vereniging, die van de kantoorlokalen van de Vereniging de thuisbasis en de ontvangstkamer maakte voor alle collega's die naar Archangel kwamen en dus ook voor ons – en die ons telkens weer nieuwe boeken in de handen drukte.

In de jaren die volgden namen wij deel aan congressen die de Archangelse collega's organiseerden, en telkens leerden wij daar nieuwe collega's kennen – uit Archangel, uit Moskou, uit Sint Petersburg: Viktor Zacharov, mijn naaste vakgenoot, die in Moskou geschiedenis doceert aan de pedagogische academie; Oleg Ovsjannikov, de Peterburgse archeoloog van het Russisch Noorden; Joerij Bospjatych, onderzoeker aan de Sint Petersburgse Afdeling van het Instituut voor Geschiedenis van de Akademie van Wetenschappen. Die congressen, die telkens ook reünies waren, leidden tot de publicatie van drie bundels artikelen met bijdragen van Russische en Nederlandse historici en archeologen. En ondertussen verzamelde ik, geweldig geholpen door de Russische vrienden, Russische publicaties ten behoeve van ons onderzoek en werkte ik in archieven in Archangel, Moskou en Sint Petersburg. Het relevante materiaal betrof vooral overheidsarchieven: politie- en processtukken, tolboeken, paspoorten, privilegebrieven. Een uiterst nuttige tussenvorm tussen literatuur en archiefmateriaal vormt het werk van de Moskouse historicus Andrej Vladimirovitsj Demkin, dat in hoofdzaak bestaat uit naar thema gesorteerde samenvattingen van archiefstukken en daaruit geselecteerd materiaal – Demkin neemt de uiterste consequentie van de Russische terughoudendheid bij het interpreteren van de bronnen. Een keer heb ik hem ontmoet – op de gang van het Centrale Staatsarchief van Oude Acten in Moskou. Hij sprak me aan en hield een monoloog over de Nederlandse kooplieden in Moskou in de zeventiende eeuw.

Samen met Viktor Zacharov maakte ik in 1998 de reis langs de oude handelsweg van Moskou naar Archangel. Het was een opmerkelijke reis. Wij namen de lijnbus van Moskou tot Vologda en het vliegtuig van Vologda naar

Veliki Oestjoeg – omdat daar de land- en waterwegen niet langer werden gebruikt. Van Veliki Oestjoeg naar Kotlas huurden we een snorder, en van Kotlas naar Archangel voeren we met de rivierboot over de Noordelijke Dvina – de levensader van het Russische Noorden. Wij zagen wat de Nederlandse kooplieden hadden gezien. Wij zagen het landschap: wijds, golvend, bebost, met ravijnen van stroompjes en valleien van brede, trage rivieren; en in de ravijnen en langs de rivieren de lintdorpen – houten huizen op grote erven. Wij zagen de drie, vier en meer eeuwen oude architectuur: de kerken, de kloosters en de paleizen van de Orthodoxe Kerk, soms spectaculair, soms sereen, steeds harmonisch en oogverblindend onderdeel van het landschap.

Sinds 1991 heeft ons onderzoek geresulteerd in een aantal artikelen en de beoogde monografie, die in 2000 verscheen: *Archangel. Nederlandse ondernemers in Rusland, 1550–1785*. Nina Mikaeljan vertaalt het boek nu in het Russisch; het zal in Moskou worden gepubliceerd. In het boek staat het groepsportret van de Nederlandse ondernemers in Rusland centraal, in de context van de ontwikkeling van de omvang, de structuur en de organisatie van de handel.

De Nederlandse handel met Rusland kwam in de zestiende eeuw op gang en kreeg grote omvang in de zeventiende eeuw. De handel liep via Archangel. De zeeweg daarheen liep – en loopt – langs de Noordkaap en over de Witte Zee. Aan- en afvoer naar het binnenland vond plaats over de rivier de Noordelijke Dvina en verder over de landweg tussen Vologda en Moskou.

De Witte-Zeeroute was in de jaren vijftig van de zestiende eeuw bij toeval ontdekt door een Engelse expeditie die een noord-oostelijke doorvaart naar Oost-Azië zocht. Rusland had geen eigen Oostzeehavens en de Russische handel met West-Europa werd gehinderd door Polen en Zweden, die de Baltische kusten beheersten. Daarom besloot tsaar Ivan IV – de Verschrikkelijke – in 1583 een nieuwe handelsplaats te stichten rond het klooster van de Aartsengel Michael, gelegen aan de Noordelijke Dvina, een kilometer of dertig van de plaats waar deze in de Witte Zee uitmondt. De nieuwe havenplaats werd naar het klooster genoemd: Archangel. De kern ervan werd gevormd door een rond het klooster gebouwd houten fort en de ‘koopliedenhoven’ een eveneens uit hout opgetrokken pakhuizencomplex waar de handelaren tegen betaling konden logeren, hun goederen moesten opslaan en hun zaken moesten doen, zodat de autoriteiten gemakkelijk toezicht konden houden en tol konden heffen.

Vanaf ongeveer het jaar 1600 domineerden Nederlandse kooplieden de handel op Archangel. Voor de afzet op de internationale markt kochten zij in

Rusland grote hoeveelheden bont, juchtleer, rundervet, potas, hennep, teer en masten. En zij verkochten er een breed goederenpakket van internationale herkomst: gemunt zilver, parels en edelstenen, kostbare zijden en wollen stoffen, non-ferrometalen, handvuurwapens, specerijen, wijn. De Nederlandse dominantie bleef gedurende de gehele zeventiende eeuw in stand.

Het jaarlijkse ritme van de handel op Archangel werd bepaald door het feit dat de haven maar een maand of vijf per jaar voor West-Europese schepen bereikbaar was. Storm en ijs maakten de noordelijke zeeën van eind oktober tot in mei onbevaarbaar. Daarbij kwam dat de Russische overheid bepaalde dat de Russische en de buitenlandse kooplieden in Archangel alleen handel met elkaar mochten drijven gedurende de zomermaanden, tijdens de jaarmarkt. In mei, juni en juli zeilden dertig tot veertig Nederlandse schepen van Amsterdam naar Archangel, en soms veel meer. In oktober vertrokken zij weer naar het vaderland. Elk jaar maakten meer dan honderd Nederlandse kooplieden aan boord van de schepen de reis van Amsterdam naar Archangel en terug, en elk jaar kwamen vele honderden Russische kooplieden vanuit het binnenland naar de jaarmarkt over.

De jaarmarkt bleef geconcentreerd rond de Koopliedenhoven, die uitgroeiden tot een gigantisch entrepot. Na talrijke branden maakte het houten complex uiteindelijk in 1684 plaats voor een gebouw van steen.

Een kleine groep Nederlandse kooplieden had een Russische handelsvergunning die hen het recht gaf van Archangel naar het binnenland te reizen en daar zaken te doen. Hun vertegenwoordigers – Nederlandse compagnons en werknemers – verbleven het hele jaar in Rusland, waar zij doorgaans in hun eigen huizen woonden – 's zomers in Archangel, 's winters in Moskou. Het aantal Nederlanders met een eigen huis in Archangel werd nooit groot. In 1649 telde de stad acht huizen van buitenlanders. Daarna nam dit aantal toe. In de tweede helft van de jaren zeventig waren het er vijfentwintig, waarvan de meeste eigendom waren van Nederlandse ondernemers. Zij lagen dicht bijeen aan de oever van de rivier, vlak naast de Koopliedenhoven. Samen vormden zij de 'buitenlandse buurt'. De snelle toename kwam vooral doordat de manier waarop de Nederlanders handel dreven, veranderde. Na 1650 werd het steeds gebruikelijker dat in Rusland gevestigde Nederlandse kooplieden handel gingen drijven voor rekening van derden. Steeds meer Nederlanders lieten zich op de jaarmarkt liever door een Nederlandse commissionair vertegenwoordigen dan zelf telkens de reis van de Republiek naar Archangel te maken. Daardoor daalde het aantal pendelaars en nam het aantal Nederlandse commissiehandelaren in Archangel toe. Voor de houders van een

handelsvergunning onder hen was het aantrekkelijk een eigen huis in Archangel te hebben. Voor degenen zonder handelsvergunning was de beschikking over een comfortabele woning in de noordelijke havenstad van levensbelang. Zij hadden immers geen recht in het binnenland te wonen; Archangel was hun vaste woonplaats.

Zo ontwikkelde zich een kleine, permanente Nederlandse gemeenschap in Archangel, bestaande uit enkele tientallen gezinnen en met een Nederlandse sociale en culturele structuur. Geestelijke verzorging was daarvan een onlosmakelijk onderdeel. Zeker vanaf de jaren twintig van de zeventiende eeuw kwam er jaarlijks een Nederlandse predikant naar Archangel om er gedurende de jaarmarkt voor de Nederlanders te preken. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kreeg Archangel een Nederlandse gereformeerde kerkgemeente met een vaste predikant, een eigen kerkgebouw en een schooltje met een schoolmeester voor de kinderen.

In de jaren twintig van de achttiende eeuw kwam er een einde aan de lange bloei van de Nederlandse Archangelhandel. Dat kwam doordat tsaar Peter de Grote tijdens de Grote Noordse Oorlog (1700–1721) een strook Oostzeekust op Zweden veroverde en daar met de bouw van Sint-Petersburg begon. Nadat Rusland en Zweden vrede hadden gesloten, verplaatste een groot deel van de Russische handel zich naar deze nieuwe haven, die veel gunstiger voor de handel met West-Europa lag dan Archangel. Heel wat Nederlandse ondernemers verkochten hun huis aan de Dvina en verhuisden naar Sint-Petersburg of gingen terug naar het vaderland. Deze verschuiving viel samen met een ingrijpende verzwakking van de Nederlandse buitenlandse handel als geheel. Niet alleen de bloei van de Nederlandse handel op Archangel was voorbij, maar ook de Gouden Eeuw van de Nederlandse Republiek behoorde definitief tot het verleden.

Het plan is uitgevoerd. Het boek is geschreven en wordt nu vertaald. Wij gaan verder op het kronkelige pad van de wetenschap. Dat pad voert ons naar nieuwe plaatsen: langs de patronen van het vroeg-moderne Nederlandse ondernemerschap naar de economische, politieke en technische context ervan. Maar, vraagt de lezer zich misschien af, hoe zal het verder gaan met de liefde tussen het Arctisch Centrum en Archangel? Het antwoord moet ongewis blijven. Onderzoek is nooit klaar. Het Russische Noorden trekt. En liefde is een mysterie.

SUMMARY

In 1991, the Arctic Centre began a research project on the history of one of the main branches of Arctic trade in the seventeenth century, the trade of the Netherlands with Russia. As the White Sea town of Archangel was the only Russian port for trade with Western Europe, it was central in our project and became of special significance to us.

Research on the topic had been done before, but there was no comprehensive monograph and even less a monograph combining the use of Dutch and Russian literature and primary sources. We went to Archangel several times, to work in the archives and the library and to participate in conferences. In addition, we worked in Moscow and St Petersburg. We made the acquaintance of many Russian colleagues and with some of them we have co-operated quite intensively.

In 2000 we completed the project with the publication of a book in Dutch, entitled (and here translated into English): *Archangel. Dutch entrepreneurs in Russia, 1550–1785*. It is now being translated into Russian and will be published in Moscow. It is basically a group portrait of the Dutch entrepreneurs in Russia in general and Archangel in particular, placed in the context of the development of the size, structure and organization of the trade. It analyses the strategies of the businessmen to survive commercially and socially.

Brandganzen Ny-Ålesund, Spitsbergen. Foto: Maarten Loonen.